

ИСКРА ЛИКОМАНОВА
(София)

ЗА ЕТИМОЛОГИЯТА НА ПРЕВОДА (МЕЖДУСЛАВЯНСКИ ПАРАЛЕЛИ) И НЕЙНИТЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Науката за превода (Translation Theory) в славянското езикознание се назовава по различни начини : бълг. теория на превода, транслатология, транслаторика, р. переводознание, переводоведение, пол. teoria przekładu, ч. teorie překladu, слш. teória prekladu, срб. теорија превођења.

Терминологията носи в себе си хипотезата за автономията на предмета на науката — *превода*, както и за спецификата на намиращата се в основата ѝ извечна интелектуална дейност: предаването на съдържание от един език на друг. За древността на явлението се спори достатъчно, но е любопитно да се назърне още по-далеч: в етимологията на предметния термин, кодирал важни семи в различните славянски езици. Славянските езици по различен начин определят дейността и резултата от превода, представят конкретни разграничения и чрез тях и различна перспектива на виждането на превода. Етимологията ни дава изконна и твърде отчетлива картина на тези разлики.

Нека проследим етимологията на термините, назоваващи превода в няколко славянски езика, тъй като те ще ни представят различни вътрешногрупови разграничения и различен ракурс при интерпретацията на интересуващата ни същност. Ще разгледаме назоваването на превода в различните славянско-езикови групи: южнославянски, източнославянски и западнославянски. Ще видим, че на примери от българския, руския, украинския, полския, чешкия, словашкия, сръбския и хърватския езици подялбата на отделните териториални групи не отговаря на конкретните в случая ни езикови факти. Ще илюстрирам тезата с примери от достъпните ми тълковни и двуезични речници, които са посочени в края на статията.

Така на бълг. *превод* съответства рус. *перевод*, укр. *переклад*, пол. *tłumaczenie, przekład*, чеш. *tlumočení, překlad*, слш. *preklad*, сръб. *превод, превођење, тумачење*, хрв. *prijevod, prevođenje*.

Източнославянските термини (без украинския), освен тях българският, както и част от сръбските и хърватските са етимологично относително прозрачни. Те съдържат представката бълг. пре- с източнославянско закономерно пълногласие *пере-*, която има своите ие. корени и паралели както във формата *пре-/пере-*, така и във значението на тези предлого-представки 'пре-', 'през-', 'през-' и под. (по Фасмер). Основният, носещият елемент на думата пък ни предоставя семантиката на *водя* като '*насочване, направляване, ръководене, напътствие, ориентиране, откарване*' и сродните им значения. При тяхната илюстрация се старая да избягвам детайлизирането при наблюдението на производните във вариациите на корена в българския език *-вод/вожд/вежд/вед-*, но не ги подминавам в заключенията. В целостта на думата рус. *перевод* Фасмер вижда калкиране от лат. *traducere* през фр. *traduire*, а това респ. може да се отнесе и за бълг. *превод* / сръб. *превод* / хрв. *prijevod*. Ие. семантика и при калката е съхранена, тя отразява ориентирането на реципиента-адресат в чуждия текст, представен на неговия език, от адресанта, който е разбрал текста на оригиналния за текста език (на който той е сътворен), за да го пресътвори на езика на реципиента. Тази семантика отразява активната, доминиращата роля на адресанта-лидер в комуникативната верига (автор)-преводач-читател/слушател. Лидерството, водачеството в един процес като воденето се свързва неотменно с движение, придвижване, преместване било във времето, било в пространството. Преводът изцяло съответства на такава същност — движение както във времето и/или в пространството. Термините в източнославянските езици (без украинския), както и българският термин обхващат цялото семантично пространство на процеса, дейността, резултата от превеждането, а освен това обхващат напълно и двете основни разновидности на превода — както устния, така и писмения. Установяването на такова широко схващане на превода и кодирането му в лексемата *превод* предполага определено виждане за характера на превода в периода на осъзнаването на преводите като особен тип литературно творчество — не хроника, не въображаемост и не предполагаемост, без самостоятелна художественост, а творчество, предопределено и ограничено от един съществуващ и функциониращ оригинален текст, творчество, което е изцяло обусловено от параметрите на оригиналния текст.

В западнославянската група функционират две основни базови лексеми за назоваване на превеждането изобщо : пол. *tłumaczyć/przekładać*, чеш. *překládat/tlumocit*, слш. *prekladat'/tlmocit'*. Съотношението при употребата на отделните лексеми е различно, в пол. *tłumaczyć* назовава превеждането изобщо, както устно, така и писмено, докато *przekładać* е лексемата, означаваща само писменото превеждане. Това се отнася и за производните в полския език: *przekład, przełożyc* са лексемите, отнасящи се изключително до писмения превод, докато с *tłumaczenie, przetłumaczyć, tłumacz* се назовават всички видове преводни дейности и техните извършители. В чешкия език ситуацията е по-различна, въпреки привидното наличие на подобни по звучене лексеми (близостта на езиците тук изиграва лоша шега за точното разбиране и именно термините за превода са прекрасна илюстрация на лошите приятели на преводачите), срв.: чеш. *překládat, prekladatel, překlad, prekládání* се свързват с превода изобщо, докато чеш. *tlumočit, tlumočník, tlumočení* назовава само устно-преводните дейности. Още по-различна е картината в словашкия език, а именно: от основното същ. *preklad* се образува и *prekladat' (preložit')*, *prekladatel* за превода като цяло, а *tlmočit'* и *tlmočník* — само за устния превод, като липсва дума за самия текст на устния превод. Заслужава специално внимание укр. *тлумач, тлумачити, тлумачення* със значение 'обяснявам, разяснявам' и само арх. 'превеждам'.

Пол. *przekład* / чеш. *překlad* / слш. *preklad* / укр. *неперклад*. Етимологията на типовете лексеми дава допълнителни идеи за размисъл. Сравнително достъпна в синхрония е тълкуването на чеш. *překlad*, пол. *przekład* и слш. *preklad*. Със закономерната форма на представката *pre-*, подобно на описаните източнославянски езици и българския, се образува окончателната лексема с корена *klad-*, означаващ 'поставяне' в славянските езици, вкл. и в диал. бълг. *клавам* 'трупам, поставям'. Изведена е още от ие. * *kla-* със суфикс *-d-* и значение 'слой, пласт', безспорно сродна е с балтийските: лит. *klóti* 'постилам, слагам', лит. *paklode* 'покривало', латв. *klāt* 'покривам', с германските: гот. *af-hla-an* 'претоварвам', ст. вис. нем. *hladen* и нем. *ladan* > *laden*; ст. англ. *hladen* > съвр. англ. *lade* и ст. исл. *hlaða* > съвр. исл. *hlaða* (по Брукнер, Фасмер, Махек, Български етимологичен речник и Черных).

От посочените паралели се вижда отчетливо обозначено в лексемите пол. *przekład/překlad/preklad/неперклад* наслояване, натрупване, напластяване, припокриване на смисли от различни езици, от разграничаващи се семиотични системи. Двуетичността е кодирана от изколни времена и за това етимологията ни дава съществено подсказване.

Tłumacz/tlumocnik/tłmocnik. Втората лексема е значително по-интересна с разпространението си и с измененијата във формата и съхранените значенија. Във всички славянски езици — и в източнославјанските, и в јужнославјанските, и в западнославјанските, от които сега тръгваме, думата се извежда непосредствено от писмено фиксираната в стб. **ТЪЛАМЪЧЪ**. Тя обаче от своя страна има исклучително любопитна съдба како преди појавата и регистрирањето ѝ в старобългарските паметници, зашто идва от неиндоевропејски езици, така и след појавата си, зашто се разпространява во многу европејски езици. Различните етимолози са еднородни во тоа, че думата е придошла от крџа на малоазийски и/или тюркски наречия како куманско, ујгурско, алтајско, османско под вариант на формата *tilmaç* при аварско посредничство (Скок, Фасмер, Махек), кдето допира до тур. *dilmaç* 'посредник' от една страна. От друга страна тя дава паралели во ар. *terğeman*, асир. *targimannu*, хет. *tarkumai* и тур. *tercüman* със значението 'објаснувам, тълкувам'. На Балканите лексемата се појавува през 15 в. како европејски турцизъм *dragoman* '(пре)водач' (Скок), но освен тоа и во укр. *драгоман* арх. 'преводач', кдето днес преживува възобновување со значението 'официален преводач'.

Обликът ср.хрв. *tumač*, р. *толмач*, укр. *тлумач*, бџлг. *тълкувам* има семантично-формални успоредици во сџедните неславјански езици, доказателство за заемане — срв. рум. *țilmaçi*, унг. *tolmács*, лит. *tūlkas*, латв. *tuļks*, ест. *tulk* все со сџото значението (Скок, Фасмер). Заемането на думата и нејните продуктивни производни продџлава и по-надалеч от непосредствените сџеди на славјаните — во германските езици, ср. нем. *Dolmetscher*, како и појавилија се още през 13 в. глагол *tolmetze* до днешниа *dolmetschen* со значенијата и 'објаснувам', и 'преведувам'. Сџеверременно во шв. имаме *tolk*, норд. от ст.сканд. *tulkr*, хол. *tolk*, ст.ирл. *to-tluch* 'моља' (Брюкнер, Черных) от вер. общ ие. **tolku-*. Тази лексема е запазена само за устниа превод, а за писмениа се установува отново латинската калка (*Übersetzen*) со архетипно значението 'преместувам'. До јужното славјанство паралелно со славјанската калка на латинскиа термин *traducere* — *превод* достигнува и лексемите срб. *џумач* / слн. *tolmač*, но само периферно — напр. во србскиа и хрватскиа, подобно на украинскиа во *тлумач* сџеверременно синонимно на *објаснувам, тълкувам*, освен по отношение на превода, но на *преместувам*, когато се използва изконната славјанска дума.

Така паралелите межу славјанските езици чрез терминологијата за превода очертават неколку особености. Първо, во западнославјанските езици при названието на превода се разграничува тврде отчетливо различието межу писмен и устен превод, подобно нешто набљо-

даваме и в немския език. При това осмисленото през етимологията значение по отношение на всеки устен превод във всеки от наблюдаваните тук езици означава и *тълкуване, разяснение*. При това и вътре в групата откриваме различия: в чешкия, словашкия тълкувателният корен е обвързан само с устния превод, докато в полския език — с превода изобщо, а славянската калка е узуализирана само за писмения превод. В източнославянските езици (и в българския) една-единствена е лексемата за превод, докато нейният древен синоним е съхранен само в изконното си значение — 'тълкувам'. Може да се предположи, че става дума за поява на първи двустранни контакти по източнославянските езикови територии с навлизане на чуждите текстове и техните преводи едновременно с писмените чужди контакти, което не фиксира разновидностите на превода в лексемите. Може да се предположи освен това, че преводачеството като интелектуална дейност сред южните славяни е било много по-зачитано и практикувано, срв. побългаряването като прочит. При това в лексемата за писмен превод на западославянските езици (и в украинския) калката носи семата 'премествам' (на оригиналния текст от изначалната му култура в преводния текст на рецептивната култура), при устните преводи доминиращата сема е 'обяснявам'. В същото време в източнославянските езици (без украинския), базирайки се на извеждането на вторичния текст от оригиналния, ще проследим значително по-отчетливо кодирана *динамика* на интелектуалния процес превод. Тук става дума за *прелокализиране* на текста — от едната култура в другата. Тази теза търпи проверка чрез характера на първите културнозначими преводи в отделните славянски езици и култури, т.е. източнославянските езици с кодирането в термина на *динамиката* противопоставят на западославянските *статиката* при процеса превод. В западославянските езици (и в украинския) е по-видимо кодирана в лексемите за превода двуезичността, напластяването на семите, преосмислянето на чуждия/оригиналния текст при едновременното и еднотопосното съществуване на оригинал и превод. В българския език единственият термин разкрива амбивалентността си едва колокативно: *лесен превод vs. добър превод*. В първата фраза разпознаваме процесуална семантика, във втория — резултативна семантика.

На примера на етимологичните данни, а те в този случай са изключително богати и носещи много семи, можем да формулираме изконно различните интерпретации на превода като дейност и резултат, като открием разлики не само между различните славянско-езикови групи, но вътрешногрупово.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Български етимологичен речник, кол., т. 1–4, 1979–1998, Софија, изд. БАН
- Фасмер М., Етимологическиј словарь русскогo јазыка (1950–1958), изд. 1987, Москва, Прогрес
- Черных П. Я., Историко-этимологическиј словарь современногo русскогo јазыка, 1993, Москва
- Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, 1989, Berlin
- Bruckner A., Słownik etymologiczny języka polskiego, 1957, Warszawa
- Machek V., Etymologický slovník jazyka českého, 1968, Praha
- Skok P., Etimologijski rječnik, 1971–1974, Zagreb